

Humanisme en de middeleeuwen¹

Lodi Nauta

Zoals elk '-isme' is ook de term 'humanisme' onderwerp van heftige controversen, die voor een belangrijk deel voortkomen uit de vage contouren van de term. Zelfs als we afzien van de betekenis van het humanisme als moderne levensbeschouwing en ons beperken tot zijn cultuurhistorische betekenis, lopen de meningen sterk uiteen met als ene pool de rekkelijken en als andere pool de preciezen. Rekkelijken vatten het humanisme breed op: het omvat niet alleen de herontdekking van de antieke literatuur, maar ook de herontdekking van de mens, zijn individualiteit, een 'diesseitig' georiënteerde visie op moraal, politiek en kennis. De preciezen willen het begrip verbinden aan de term die het in het leven riep: voor hen is een humanist iemand die de *studia humanitatis* bestudeerde of onderwees (grammatica, retorica, poëzie, geschiedenis en ethiek), en wie het begrip verder oprekt vervalt al gauw in anachronisme.

Feitelijk begon dit debat al in de negentiende eeuw met het verschijnen van Jacob Burckhardts *Die Kultur der Renaissance in Italien* in 1860. Voor Burckhardt betekende het humanisme niet zozeer de herontdekking van de antieke literatuur, maar de ontdekking van de moderne, zelfbewuste mens – zijn humaniteit, zelfbewustzijn, individualiteit en autonomie. De mens raakte daarmee van God los. Velen hebben deze ideeën bekritiseerd, waarbij vooral de naam van P.O. Kristeller moet worden genoemd, die als één van de eersten pleitte voor een nauwere invulling van het begrip, geënt op de *studia humanitatis* in de Italiaanse scholen van de veertiende en vijftiende eeuw.² Hoewel hij de herontdekking van de antieke literatuur van groot belang achtte, wees Kristeller ook op de middeleeuwse wortels van het humanisme. Deze lagen volgens hem vooral in de middeleeuwse retorica: de Italiaanse beoefenaars van de *ars dictaminis* waren de voorlopers van de eerste humanisten. Van een humanistische, filosofisch gemotiveerde visie op de mens wilde Kristeller niet weten. Humanisten waren geen filosofen en moeten ook niet als zodanig beoordeeld worden. In principe hoefden humanisme en scholastiek elkaar niet te bijten: het waren verschillende bewegingen met verschillende interesses en doelstellingen, en lange tijd werden ze naast elkaar beoefend.

Het debat over het humanisme is natuurlijk geen zaak van Neolatinisten of Renaissance-deskundigen alleen. Want chronologisch gezien valt het begin van het humanisme in de middeleeuwen, en de vraag is dan natuurlijk: wat is de relatie tussen het humanisme en de middeleeuwen? Waren de humanisten in enige mate schatplichtig aan de middeleeuwen of hadden zij inderdaad het patent op de ontdekking van de moderne, seculiere mens? De positieve waardering die het humanisme doorgaans ten deel valt maakt sommige mediëvisten wat ongemakkelijk. Verschillende strategieën worden gehanteerd om dit ongemak te verzachten. Men kan bijvoorbeeld betogen dat de waarden van het humanisme feitelijk al in de middeleeuwen worden aangetroffen. Beroemd zijn Richard Southern's essays over het middeleeuwse humanisme.³ Anderen gaan zelfs nog verder en menen dat er feitelijk maar één echte renaissance was: de renaissance van de twaalfde eeuw.⁴ Men kan ook wijzen op de continuïteit op verschillende terreinen tussen middeleeuws en humanistisch Italië,

¹ Naar aanleiding van Ronald G. Witt, *In the Footsteps of the Ancients. The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Brill: Leiden 2000 (Studies in Medieval and Reformation Thought, LXXIV). Met dank aan Adrie van der Laan en twee collega-redactieleden van *Millennium* voor hun commentaar.

² Belangrijke artikelen waaronder één van Kristeller zijn gebundeld in R. Black (ed.), *Renaissance Thought. A Reader*, London en New York 2001 met bibliografie.

³ R. Southern, *Medieval Humanism and Other Studies*, Oxford 1970, m.n. essays 4 en 5.

⁴ Bijv. J. Boulenger, 'Le vrai siècle de la Renaissance', in *Humanisme et Renaissance* 1 (1934), 9-30.

bijvoorbeeld het onderwijs (grammatica-onderwijs, curricula en schoolboeken).⁵ En waar continuïteit ontbreekt – zoals in het geval van de logica en taalfilosofie – wil men graag de schuld volledig bij de humanisten leggen, die maar niet wilden inzien dat logica en taalfilosofie een meta-taal met technische terminologie vereisen om de relatie taal en werkelijkheid te analyseren.⁶ Daarnaast kunnen mediëvisten altijd nog op de universiteiten en de moderne staten als middeleeuwse uitvindingen wijzen. Uiteraard kleven er meer of minder ernstige bezwaren aan al deze strategieën.

Wat het debat over het humanisme eens te meer duidelijk maakt is hoe moeilijk waarde vrije geschiedschrijving is. Wellicht is het zelfs een principiële onmogelijkheid. Dat inzicht behoeft geen pleidooi voor een postmoderne ‘anything goes’ mentaliteit te zijn, want er blijft altijd de mogelijkheid om betere van slechtere argumenten te onderscheiden. Bij alle meningsverschillen kunnen historici het verrassend vaak eens zijn over wat steekhoudende interpretaties zijn en wat niet, en waarom. Het is wèl een aansporing om de eigen kaarten open op tafel te leggen en bewust te zijn van de eigen achtergrond of, om een minder neutrale term te gebruiken, vooroordelen.

Dit is wat de Amerikaanse historicus Ronald G. Witt in zijn meest recente bijdrage aan het debat over oorsprong en karakter van het humanisme dan ook doet. In de inleiding van zijn ambitieuze studie *In the Footsteps of the Ancients. The Origins of Humanism from Lovato to Bruni* schrijft hij: ‘While it would have been possible for me, in keeping with academic practice, to enhance my credibility among academics by assuming a posture of greater distance from my subject and pretending not to take sides, I have chosen to make my allegiances clear’.⁷ Wie zijn loyaliteit geldt is niet moeilijk te raden: de schrijvers van goed antiek Latijn, de humanisten ‘met wie wij moderne mensen doelstellingen en waarden delen’. Zijn boek is alom geprezen, heeft reeds een belangrijke Amerikaanse prijs gekregen en zal de komende jaren vast een invloedrijk en veel geciteerd werk zijn. Aangezien opvattingen over de oorsprong van het humanisme van invloed zijn op opvattingen over het specifieke karakter van het humanisme vis-à-vis de middeleeuwse leef- en denkwereld, is het van belang om ook in *Millennium* aandacht aan dit boek te schenken.

Het beeld dat Witt in ruim 500 pagina’s van de eerste fasen van het humanisme tot ca. 1430 schetst is het volgende. Het humanisme begon in de tweede helft van de dertiende eeuw met Lovato Lovati en (iets later) Albertino Mussato, Italiaanse geleerden uit Padua, die als eersten een serieuze poging ondernamen de stijl van antieke auteurs na te bootsen. Witt benadrukt dat het hier vooral om de dichtkunst ging. Dit is een belangrijk punt. Want terwijl P.O. Kristeller en vele anderen hebben gemeend dat het humanisme geassocieerd moet worden met de middeleeuwse handboeken in de retorica (de *artes dictaminis*), argumenteert Witt dat het humanisme voor het eerst zijn invloed deed gelden in de poëzie als onderdeel van het grammatica-onderwijs (bijv. p. 93); pas later kwamen andere genres zoals de redevoering en de brief onder de invloed van het humanisme. Dat een verandering van stijl van cruciaal belang is in de vorming van het humanisme, hoeft niet te verbazen. Maar Witt gaat nog wat verder. Stijl vormt voor hem de lakmoesproef om te bepalen of iemand humanist genoemd kan worden (p. 22). Wie op adequate en liefst originele wijze het antiek Latijn weet te gebruiken verdient het predikaat ‘humanist’; belangstelling voor de antieke oudheid, filologie en tekstkritiek maakt iemand nog niet tot humanist.

⁵ R. Black, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge 2001.

⁶ W. and M. Kneale, *The Development of Logic*, Oxford 1988 (¹1962), 298-320; A. Broadie, *An Introduction to Medieval Logic*, 2e herziene druk, Oxford 1993, 191-206.

⁷ Leiden 2000, p. 30. In wat volgt geef ik de pagina-aanduiding in de hoofdtekst. Ik hanteer de term ‘antiek’ eerder dan ‘klassiek’ om aan te geven dat de humanisten nog geen stringent onderscheid tussen verschillende fasen in de klassieke literatuur maakten. Een eerste poging hiertoe zien we bij *Salutati* in een brief uit 1395 (zie Witt, p. 325).

Andere kenmerken van het vroege humanisme zijn de groeiende aandacht voor de moraal en politieke kwesties, waarbij het seculiere karakter van het debat over politiek en moraal opvalt. Dit maakt de positie van Petrarca enigszins problematisch. Voor Witt is Petrarca geenszins de vader van het humanisme; die eer komt eerder toe aan Lovato en Mussato, in de literatuur nog dikwijls als proto-humanisten aangeduid. Wel nieuw was Petrarca's nadruk op de nauwe koppeling van welsprekendheid met deugd – hetgeen uiteraard een belangrijk leidmotief werd in het humanisme. Maar anderzijds vertraagde hij de ontwikkeling van het humanisme door zijn geregeld idiosyncratische stijl en door zijn sterke betrokkenheid op christelijke waarden en innerlijke vroomheid die op gespannen voet stonden met het antieke gedachtegoed. Het burgerlijk-seculiere karakter van het vroege humanisme van Lovato en Mussato werd hierdoor naar de achtergrond gedrukt, en moest opnieuw worden ontdekt en geformuleerd door Salutati en vooral Bruni. Petrarca's stijl en stijlopvattingen konden zelfs gebruik van middeleeuws-scholastieke stijl door bijvoorbeeld Salutati sanctioneren. Petrarca's erfenis is dus niet in alle opzichten positief te noemen.

De ontwikkeling van een seculiere moraal, los van typisch christelijke waarden, ging hand in hand met de steeds succesvollere nabootsing van de antieke, vooral Ciceroniaanse stijl en woordkeuze. Het Ciceroniaanse Latijn was nu eenmaal ontstaan in een voorchristelijke periode en kon minder gemakkelijk gebruikt worden voor de formulering van een christelijke ethiek en levensfilosofie. Pas met de komst van het humanisme kon de eenheid tussen antiek-pagaanse ethiek en de stijl die deze verwoordde weer hersteld worden. Leonardo Bruni is hier de grote man die als geen ander de 'secularisering van taal en denken' (p. 383) belichaamt.⁸ Ook het denken over politieke instituties en stelsels, zoals het republicanisme, moet deels op het conto van deze stilistische veranderingen worden geschreven, en ook hier vormt Bruni het beste voorbeeld. Diens dialogen vormden een nieuw literair model waarin 'laymen could use a nicely balanced, nuanced language in amicable fashion to explore issues relating to their social and political lives' (p. 439).

Stijl beïnvloedt dus het denken en zelfs de perceptie van de werkelijkheid. Want de harmonieuze en elegante structuur van het Ciceroniaanse Latijn met zijn onderschikkende zinsconstructies kon als heuristisch instrument dienen om de werkelijkheid te beschrijven, die daarmee ook aan elegantie en ordening won. Deze invloed van stijl op het interpreteren van de werkelijkheid ziet Witt in Mussato's historisch werk, in Bruni's lof op de stad Florence, in beschrijvingen van de politieke orde, en zelfs in beschouwingen over kunst waarbij de Ciceroniaanse stijl hielp het door Giotto ontdekte perspectief te verbreiden.⁹ Witt concludeert wel geregeld dat de praktijk dikwijls achterbleef bij de humanistische idealen. De irenische sfeer die Bruni's dialogen uitademen staan in schril contrast tot de vaak weinig verheffende scheldkanonnades van de humanisten.

Hoewel de meeste aandacht wordt besteed aan de grote namen – Lovato, Mussato, Petrarca, Salutati en Bruni – worden talloze minder bekende geleerden en hun werken besproken. Witt heeft een bijna ongeëvenaarde kennis van de primaire bronnen en van de secundaire literatuur. Hij behandelt ook de opkomst van de volkstaal in Florence, de politiek-maatschappelijke achtergronden van de opkomst van het humanisme en de regionale verschillen die opvallend groot zijn. (Zo bleef de Veneto lange tijd sterk achter bij Florence.)

⁸ Ciceronianisme – vooral geënt op de redevoeringen, minder op de brieven (p. 351) – werd het fundament voor 'civic humanism' dat begon bij Pier Paolo Vergerio (p. 386) en een definitieve uitwerking vond bij Bruni en Poggio (p. 392), die de 'earlier, secular spirit of humanism, which had been displaced by Petrarch's amalgam of Christianity and pagan culture' opnieuw tot leven brachten. Dit staat op enigszins gespannen voet met de formulering op p. 370 waarin wordt gezegd dat 'Trecento humanism [dus van Lovato en Mussato] (...) had generally kept to the precincts of *private life*' (mijn cursivering).

⁹ Dit laatste is betoogd door M. Baxandall in zijn *Giotto and the Orators: Humanist Observers of Painting in Italy and the Discovery of Pictorial Composition, 1350-1450*, Oxford 1971. Witt deelt grotendeels Baxandalls these (p. 416; cf. p. 23 n. 49). Over de invloed van stijl op denken zie het slot van dit artikel (bij n. 16).

Mijn summiere schets kan dan ook geen recht doen aan de rijkdom van het boek en de eruditie van de auteur. Toch bevat Witts studie in mijn ogen een aantal structurele zwakheden die vooral te maken hebben met zijn visie op wat hij ziet als het echte humanisme (te weten navolging van de antieke werken in stijl en seculier denken over moraal en politiek) en zijn visie op 'de' middeleeuwen die dikwijls diametraal tegenover het humanisme worden geplaatst. In de inleiding doet Witt een paar stevige uitspraken die weliswaar soms op andere plaatsen in het werk worden genuanceerd maar die toch als een *basso continuo* door het werk heen blijven klinken.

Allereerst de relatie tussen de middeleeuwen en het humanisme. Aan de ene kant ziet Witt een kloof tussen de wereld van de middeleeuwen en die van de humanisten: 'I do not deny that innumerable writers of medieval Latin may have wielded a language that admirably served their own cultural goals. Their goals, however, are not ours, whereas the humanists', in important ways, are. We also share values. Like the humanists, for example, we regard issues of individual and societal reform as urgent, favor secular over supernatural arguments, and take a critical stance toward the authorities whom we cite. Historians in particular share with the humanists an awareness of historical contingency and of humans' multifaceted experience of historical time'. Dit is een karikatuur van zowel het humanisme als van de middeleeuwen. Humanisten hadden geen patent op het idee dat individuele en maatschappelijke hervorming belangrijk waren. Daarnaast gold juist in de scholastiek een appel op bovennatuurlijke argumenten als een zwakgebod, terwijl juist verschillende humanisten zoals Lorenzo Valla en Erasmus een fideïstische, anti-intellectualistische positie oarmden (althans 'in theorie'). Wat betreft een kritische houding ten opzichte van de bronnen: juist de soms slaafse navolging van de antieke stijl (zeker bij de minder begaafden onder de humanisten) kan als weinig kritisch worden bestempeld. Een dergelijke kritische houding is de middeleeuwen zeker niet vreemd. Het humanisme lijkt wel een grotere sensitiviteit ten opzichte van de geschiedenis te hebben bewerkstelligd, maar het is moeilijk om over 'humans' multifaceted experience of historical time' te oordelen.

Hoewel Witts krasse oordelen in de gedetailleerde studies die op de inleiding volgen niet terugkeren, blijkt de dichotomie tussen de scholastiek-middeleeuwse denk- en leefwereld en die van het humanisme een terugkerend thema. De middeleeuwen worden stevast geassocieerd met het ridderideaal, met monarchistische, agrarische en religieuze waarden, met scholastieke theologie. Het humanisme daarentegen staat voor een burgerlijke, seculiere moraal, kenmerkend voor de communale, zelfbewuste gemeenschappen van burgers die zich in dertiende-eeuws Italië vormden: 'The renewed Italian emphasis on ancient Roman literature and history in the second half of the thirteenth century reflected not merely a change in taste but a turning away from medieval values (agricultural, monarchial, ecclesiastical), represented by French culture, to values more fitting for an urban, communal, and secular society in which careers were more open to talent' (p. 199). Hoewel verschillende formuleringen van Witt zelf elders in het boek in feite nuanceren op dit beeld betekenen, lijkt hij de consequenties voor de onhoudbaarheid van de dichotomie niet te zien. Liever ziet hij de middeleeuwse schrijf- en denkgewoontes in het leven van zelfs de grote humanisten als tijdelijke terugval van de antiek-humanistische norm dan dat hij de dichotomie ter discussie stelt of zijn eigen harde criterium van stijl als lakmoestest voor het ware humanisme. Petrarca's stijl was bepaald niet altijd klassiek te noemen. Salutati schreef zelfs soms een scholastiek Latijn 'without bad conscience' (p. 275), en in zijn brieven als kanselier van Florence 'perfected a medieval form of discourse' (p. 311). Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld Mussato en Salutati die aan het einde van hun leven sterke twijfels uitten over de antiek-pagaanse cultuur en een sterke intensivering van religieuze, vrome gevoelens ondergingen; om over Petrarca nog maar te zwijgen. Zij allen blijven humanisten.

Terwijl de kloof tussen de middeleeuwen en het humanisme met bijbehorende waardepatronen soms onoverbrugbaar lijkt, zijn er ook momenten waarop Witt de continuïteit tussen deze overigens bepaald niet chronologisch op elkaar volgende perioden benadrukt. Zo zegt hij dat poëzie reeds voor Lovato ‘werelds’ was en dat nadien ook bleef; hetzelfde geldt voor proza (p. 170). Maar wat was er dan zo speciaal aan het seculiere karakter van de humanistische literatuur? Continuïteit is er ook wat betreft de persoonlijke stem in de literatuur, waar de invloed van de Provençaalse lyriek wordt genoemd (ibid.). De continuïteit kan ook gebruikt worden om potentiële kritiek op de humanisten te ontzenuwen door te wijzen op het feit dat de humanisten niet de enigen waren die inspiratie putten uit de antieke werken: ‘The humanists have been accused of playing an anachronistic game in thinking themselves as latter-day Romans (...) But in this they were hardly original: the tendency had been inherited from their medieval predecessors. The real innovation lay in the fact that the humanists performed their roles with greater knowledge, skill, consistency, and self-consciousness than had their forebears. That they were acting with precedent helps explain, however, why their act found an approving audience’ (p. 304). De radicale breuk tussen middeleeuwen en humanisme wordt nu een gradueel proces. Heel expliciet wordt dit benadrukt in de conclusie waarin Witt zegt: ‘I am largely sympathetic to the medievalist position that the Renaissance did not constitute a sharp break with the Middle Ages (...)’ (p. 495). Middeleeuwse (bijvoorbeeld hoofse) literatuur deed zijn invloed gelden in twaalfde-eeuws Italië: ‘While ultimately declaring their independence of France by reaffirming their Roman origins, Italian vernacular writers continued to draw heavily on French vernacular models, while Latin writers exploited the philological achievements of France’s twelfth-century Renaissance’ (p. 495). Maar Witt geeft de humanisten gelijk in hun claim dat zij de antieke literatuur hadden herontdekt, want in twaalfde-eeuws Italië was er hoegenaamd geen sprake van gedegen grammatica-onderwijs met bijbehorende studie van de antieke werken. Of Witt hierin gelijk heeft valt nog te bezien. Een omvangrijk, recent handschriften-onderzoek naar antieke teksten in het Italiaanse onderwijs laat juist voor de twaalfde eeuw een sterke toename zien van het aantal antieke teksten dat gebruikt werd als schoolboeken.¹⁰

Dergelijke inconsistenties in Witts formuleringen komen meer voor. Bruni’s dialogen waren enorm belangrijk in ‘creating a novel, alternative space in European intellectual life where, free of overarching religious considerations, laymen could use a nicely balanced, nuanced language in amicable fashion to explore issues relating to their social and political lives’ (p. 439). Dit literaire model had echter weinig invloed op de praktijk: humanisten bestookten elkaar met invectieven die weinig getuigden van een dergelijke geciviliseerde omgang (p. 439; cf. 451: ‘the effects of proclaiming contemporary Florence a re-creation of the ancient Roman republic, though, had practical limitations’). Het is daarom merkwaardig dat Witt enerzijds schrijft dat de humanisten even twistziek (‘disputatious’) waren als hun scholastieke broeders en zelfs minder ons respect afdwingen omdat ‘often their altercations were barely concealed conflicts of egos’ (p. 440), maar anderzijds schrijft dat ‘in contrast with the dialectical (scholastic) model of medieval theological debate [middeleeuwen wederom synoniem voor theologie], which humanists in their own way had continued to follow in composing invectives, republican discourse manifested greater tolerance for conflicting opinion and strove for answers to problems through cooperative thinking’ (451). Afgezien van

¹⁰ Zie hierover R. Black, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy*, m.n. 185-91. Het is in het algemeen interessant om Witts uitspraken over ontwikkelingen in curricula naast het HSS-onderzoek van Black te leggen. Vaak zijn de conclusies verschillend. Zo zegt Witt op p. 134 dat rond 1320 ‘formal training in ancient literature was still restricted to the studio and exceptional grammar schools’; dit wordt niet gestaafd door Black’s onderzoekingen. Ook werd poëzie veronachtzaamd in de twaalfde-eeuwse scholen volgens Witt, in tegenstelling tot wat Black aantreft. Het verschil kan deels verklaard worden doordat Black accent op de meer rudimentaire stadia van het curriculum legt, en Witt zijn uitspraken meer lijkt te baseren op wat er na het grammatica-onderwijs plaatsvond (m.n. retorica, stijl).

de twijfelachtige connectie tussen de scholastieke debatten – die doorgaans bijna serene genoemd kunnen worden ten opzichte van de heftige polemieken die bijvoorbeeld Lorenzo Valla en Bracciolini Poggio met elkaar voerden¹¹ – staat dit op gespannen voet met de bewering zojuist geciteerd (p. 440).

Ook al was nabootsing van de antieke stijl een proces van vallen en opstaan, Witt heeft uiteraard gelijk wanneer hij stelt dat dit een beslissend moment was in de opkomst van het humanisme. Ook zijn verklaring voor het succes van het humanisme – opkomst van elites in de nieuwe stedelijke cultuur die hun kinderen een goede, ‘all round’ opleiding wilden geven voor posities in de openbare politiek – is plausibel, zij het niet nieuw. De kritiek van A. Grafton en L. Jardine in hun boek *From Humanism to the Humanities* dat de humanisten hun credo’s in de praktijk niet waarmaakten, omzeilt Witt evenwel door te zeggen dat we niet kunnen weten of het humanistisch onderwijs inderdaad een onevenredig groot aantal intelligente en moreel hoogstaande mensen afleverde, maar dat het succes van het humanisme vooral afgemeten moet worden aan de kracht van het geloof ‘in the indwelling power of the ancient Latin language – a power that, in their view, could potentially transform both society and self’ (p. 507).¹² Velen deelden dat geloof. En ook al mogen wij in deze postmoderne dagen onze scepsis hebben over de beschavende werking die uitgaat van het lezen van een canon van ‘meesterwerken’, voor Witt is die scepsis misplaatst waar het gaat om een beoordeling van het humanisme (ibid.; cf. p. 447). Maar de kracht van dat geloof was dan ook niet wat Grafton en Jardine in hun (overigens zeker aanvechtbare) interpretatie ter discussie stelden. Zij zetten vraagtekens bij de vaak kritiekloze omarming van de credo’s van de humanisten door latere historici die humanistische reclame en propaganda voor een nieuw type onderwijs letterlijk namen en verwarden met de historische werkelijkheid.¹³ De vraag blijft derhalve staan: was er sprake van een intensivering van het denken over moraal? Handschriftelijk onderzoek wijst uit dat morele kwesties bij het lezen van de antieke teksten in het grammatica-onderwijs nauwelijks aan bod kwamen.¹⁴ Het onderwijs werd gedomineerd door het leren van grammatica, syntaxis en vocabulaire van het Latijn. En wanneer er al gereflecteerd werd over de moraal dan betrof het vaak triviale en zeer algemene ethische voorschriften, die nauwelijks als richtlijnen voor praktische beslissingen in het politieke en sociale leven konden dienen. Wat duidelijk wel een typisch humanistisch credo is, is het geloof in de beschavende werking die uitgaat van de antieke beschaving en van het Latijn in het bijzonder. Dit specifieke geloof ontbreekt veelal in de middeleeuwen, maar anderzijds kan men de gedachte dat welsprekendheid en deugd nauw met elkaar samenhangen, aantreffen bij verschillende middeleeuwse auteurs (bijvoorbeeld Johannes van Salisbury). Een geloof in de beschavende werking van het onderwijs in het algemeen (met grammatica als fundament van de andere vrije kunsten) is kenmerkend voor de gehele middeleeuwse periode en kreeg vorm in de stichting van klooster- en kathedraalscholen en universiteiten. Het verschil is dat voor humanisten deze beschaving alleen maar kon uitgaan van de antieke literatuur. Maar levert de

¹¹ Wellicht heeft dit te maken met de duidelijke kaders waarbinnen scholastici met elkaar discussieerden via hun geschriften; dezelfde methode, dezelfde argumenten, dezelfde bronnen en curricula. Humanisten hadden een grotere bewegingsruimte, en moesten zich veel meer bewijzen in de nieuwe geleerdheid die nog niet kon bogen op tradities en geëtabliseerde, institutionele paden.

¹² A. Grafton & L. Jardine, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, Cambridge, Mass. 1986, m.n. de inleiding en hoofdstuk 1.

¹³ ibid., 3: ‘What is in fact happening is that the *ideology* of Renaissance humanism is being taken over as part of a historical account of humanist achievement’. Cf. p. 25. Zie ook R. Black, ‘Humanism’, in C. Allmand (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, VII, Cambridge 1998, 243-277: ‘better Latinity could never mean superior morality or greater political expertise’.

¹⁴ Zie mijn ‘A Humanist Reading of Boethius’s *Consolatio Philosophiae*: The Commentary by Murmellius and Agricola (1514)’, in *Between Demonstration and Imagination. Essays in the History of Science and Philosophy Presented to John D. North*, eds. Lodi Nauta & Arjo Vanderjagt, Leiden 1999, 313-38, m.n. 328-38 en de daar geciteerde literatuur.

studie van de antieke literatuur inderdaad moreel betere mensen op? De opkomst van de volkstalen in de middeleeuwen en de verdringing van het Latijn als taal van onderwijs en wetenschap in de zeventiende eeuw kan toch moeilijk een beschavende werking ontzegd worden?

Wat niet alleen Witt maar vele andere Renaissance-geleerden parten speelt is de veronderstelling dat men op zinvolle wijze scholastiek met humanisme kan vergelijken. Men vergeet daarbij echter dat scholastiek vooral een universitaire aangelegenheid was, terwijl humanistisch onderwijs vooral pre-universitair was. Wie pre-universitair onderwijs in de periode 1150-1450 (dus vóór en na de komst van het humanisme) overziet, kan een grote mate van continuïteit opmerken.¹⁵ Scholastieke auteurs waren doorgaans in andere onderwerpen geïnteresseerd dan de humanisten: hun analyse van de taal, hun nadenken over de relatie taal en werkelijkheid en hun pogingen om het bovennatuurlijke toch rationeel aannemelijk te maken, leidden tot de schepping van een meta-taal, een technische taal, die geen literaire pretenties had en niet geschikt was voor literaire doeleinden. Ook hier waren er overigens verschillende humanisten die scholastieke thema's behandelden, zoals Salutati en later Marsilio Ficino en Giovanni Pico della Mirandola.

Is er dan toch sprake van een kloof tussen humanisme en scholastiek? Het probleem is uiteraard dat scholastiek en humanisme geen monolithische eenheden zijn maar allerlei gradaties kenden. Generalisaties worden in de hand gewerkt door het gebruik van lidwoorden: *de* middeleeuwen, *de* scholastiek, *het* humanisme. Scholastiek en humanisme bestonden lange tijd naast elkaar, en er zijn dan ook verschillende voorbeelden van mensen die twee petten droegen. Het is niet moeilijk te zien dat er in het algemeen verschillen in belangstelling en methode bestonden, maar we moeten oppassen om ze te identificeren met eigen leef- en denkwerelden die elkaar uitsluiten. Hoewel Witt erkent dat de ontwikkeling van het humanisme geenszins een 'simple, linear process like climbing up a ladder' is maar eerder een 'gradual development of a language game, a kind of aesthetic exercise among a few literati to begin with that in time became a broad-based movement with high aspirations and sweeping consequences' (p. 29), sluit hij te vaak, naar mijn smaak, de middeleeuwen en het humanisme op in hun eigen afzonderlijke leef- en denkwereld.

Wat de 'sweeping consequences' behelzen heb ik reeds aangeduid. Voor Witt betekende de revolutie in stijl ook een verandering in denken. Het gebruik van de Ciceroniaanse stijl geeft een andere kleuring aan de werkelijkheid en de eigen menselijke gevoelens dan de christelijk-scholastieke taal. Een taal met een grote semantische en grammaticale flexibiliteit met bijvoorbeeld verschillende soorten bijzinnen die handelingen in het verleden en heden goed van elkaar kunnen scheiden, biedt een adequatere mogelijkheid de gecompliceerde werkelijkheid te weerspiegelen dan een in dat opzicht armere taal. Studie van de antieke taal leerde Mussato 'how to articulate semantically complex historical phenomena by using clausal constructions to assign each semantic element its proper valence' (p. 172). Zijn nabootsing van antiek Latijn 'deepened and transformed his consciousness of the historical process', en dit leidde weer tot een inzicht 'that his own life was a historical event measurable in years, months, and days'. 'This was a new kind of self-identity constructed from the ordered sequencing of personal experiences' (ibid.). Het idee dat stijl in belangrijke mate de perceptie van de werkelijkheid kleurt, keert geregeld terug. Zo schrijft Witt in het hoofdstuk over Bruni: 'Fixed on imitating the Ciceronian period, having internalized the rules of rhetoric, humanists felt called upon when confronting reality to conceptualize apparently refractory multiplicities in ordered propositions composed of nicely balanced clauses, each one receiving its proper valence, but organically unified' (p. 417-8). Dit kon leiden tot een andere kijk op 'the political structure of Florence in light of an aesthetic and functional ideal'

¹⁵ Zie nu het belangrijke werk van R. Black, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy*.

(p. 414), tot een ‘new aesthetic vision of art as well as writing’ (p. 419), en zelfs tot een andere kijk op de mens.

Het idee van een linguïstische bepaaldheid van ons denken staat bekend als de Whorf-Sapir these (naar B.L. Whorf en E. Sapir). Voor Witt gaat een dergelijk linguïstisch determinisme te ver, maar wel omarmt hij het idee dat ‘style exercised a formative influence on humanist thinking’ (p. 23 n. 49). Witt bespreekt de Whorf-Sapir these niet, en het is derhalve moeilijk in te zien welk verschil er precies is tussen deze these en zijn formulering van een ‘formative influence’. Voor Witt zullen bovengenoemde voorbeelden voldoende overtuigingskracht bezitten om het idee aannemelijk te maken. De Whorf-Sapir these is echter bepaald niet onomstreden. Vooral in de laatste decennia is er bijzonder sterke kritiek op geleverd, niet alleen door antropologen maar ook door taalkundigen en filosofen. Om maar één punt te noemen: het ontbreken van een linguïstische onderscheiding hoeft geenszins te duiden op het ontbreken van een conceptueel onderscheid. Talen zijn geen directe afspiegeling van het denken noch van de werkelijkheid.¹⁶ In hoeverre deze kritiek ook Witts formulering raakt (‘formative influence’) durf ik niet te beantwoorden. Aan de ene kant lijkt zijn formulering zwakker dan het linguïstisch determinisme van Whorf-Sapir, aan de andere kant heeft Witt het over de vormende invloed van stijl, niet van taal. En als stijl al het denken en de perceptie van de werkelijkheid kan beïnvloeden dan lijkt dit *a fortiori* te gelden voor taal in zijn algemeenheid. In die zin kan de opvatting van Witt ook als een sterkere variant geïnterpreteerd worden. In ieder geval zijn claims aangaande de verandering in ervaring en perceptie van de werkelijkheid, al of niet onder invloed van taal- of stijlveranderingen, moeilijk te weerleggen of te verdedigen.

In een zo omvangrijk werk over een zo complex thema verbaast het niet om soms uitspraken aan te treffen die zich moeilijk laten verzoenen met andere uitspraken elders in het boek. Al naar gelang de context van de discussie kan het accent nu eens op continuïteit, dan weer op vernieuwing vallen. Met een thema als het humanisme en de middeleeuwen is het onmogelijk om met een strijkijzer alle kreukels glad te strijken. Witts visie wint daardoor aan helderheid wat het verliest aan consistentie, want de kreukels blijven bij hem zichtbaar. Witt is op zijn sterkst in zijn bespreking van individuele auteurs en hun werken. De hoeveelheid materiaal – zowel primaire bronnen als secundaire literatuur – die hij citeert en bespreekt is indrukwekkend. Zijn visie getuigt van een bewonderenswaardige passie voor zijn onderwerp – bewonderenswaardig omdat het hem kwetsbaar maakt voor kritiek. Maar zonder kritiek en discussie kan de geschiedschrijving niet leven.

¹⁶ *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, ed. with introd. by John B. Carroll, New York 1956. Voor een kernachtige kritiek zie M. Black, ‘Linguistic Relativity: The Views of Benjamin Lee Whorf’, *Philosophical Review* 68 (1959), 228-38; herdrukt in zijn *Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy*, New York 1962, 244-57. Voor een inleiding in Whorfs denken, zie W.A. de Pater en P. Swiggers, *Taal en teken: een historisch-systematische inleiding in de taal filosofie*, Leuven-Assen 2000 en M. Stokhof, *Taal en betekenis. Een inleiding in de taal filosofie*, Amsterdam 2000, hfst. 7 (met kritiekpunten).